

УДК 069.5 (477.54/62) «18–19»

Мельничук Л.Ю.

Харківська державна
академія дизайну і мистецтв

УКРАЇНСЬКЕ МИСТЕЦТВО В ХУДОЖНІХ КОЛЕКЦІЯХ СЛОБОЖАНЩИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Мельничук Л.Ю. Українське мистецтво в художніх колекціях Слобожанщини XIX – поч. XX ст. У статті розглядаються започатковані у XIX – на поч. XX ст. приватні і державні художні зібрання, в яких було представлено українське мистецтво, і які нині зберігаються в художніх музеях Слобожанщини. Проаналізовано кількісну та якісну складові цієї частини колекцій, мистецьку та культурну цінність творів, їхню видову та жанрову приналежність. Подано відомості про особистостей, що займалися колекціонуванням творів мистецтва, їхню участь у художньому житті краю. На підставі аналізу особливостей колекціонування творів мистецтва на Слобожанщині визначено період та причини сплеску зацікавленості українським мистецтвом. Розкрито шляхи надходження художніх колекцій XIX – поч. XX ст. до сучасних музеїв Слобожанщини.

Ключові слова: українське мистецтво, колекціонування, художнє зібрання, колекціонер, художній музей, Слобожанщина.

Мельничук Л.Ю. Украинское искусство в художественных коллекциях Слобожанщины XIX – нач. XX вв. В статье рассмотрены основанные в XIX – нач. XX вв. и ныне хранящиеся в художественных музеях Слобожанщины частные и государственные художественные собрания, в которых было представлено украинское искусство. Проанализированы количественная и качественная составляющие этой части коллекций, представлены виды и жанры украинского искусства, художественная и культурная ценность произведений. Представлены сведения о коллекционерах, их участии в художественной жизни края. Определены период и причины всплеска интереса к украинскому искусству. Раскрыты пути поступления художественных коллекций XIX – нач. XX вв. в современные музеи Слобожанщины.

Ключевые слова: украинское искусство, коллекционирование, художественное собрание, коллекционер, художественный музей, Слобожанщина.

Melnychuk L. Ukrainian art in artistic collections of Slobozhanshchyna XIX – early XX centuries. The article discusses are based in the XIX – early XX centuries and now stored in art museums Slobozhanshchyna private and public art collections, which were presented Ukrainian art. Analyzed qualitative and quantitative components of this part of the collections presented forms and genres of Ukrainian art, art works and cultural value. Provides information about the collectors, their participation in the artistic life of the region. Defined period and the reasons for the surge of interest to Ukrainian art. Revealed pathways of the art collections of the XIX – early XX centuries Slobozhanshchyna in modern museums.

Keywords: Ukrainian art, collecting, art collection, collector, art museum, Slobozhanshchyna.

Постановка проблеми. Традиція прикрашати стіни картинами козачого письма, а біля них ставити портрети славних предків існувала в Україні ще від часів козацтва. Наприкінці XVIII ст. у родових помістях набувають поширення мистецькі галереї, в яких здебільшого були представлені портрети представників роду, а також зразки західноєвропейського мистецтва. Саме на цей час припадає започаткування колекціонерської діяльності на Слобожанщині.

Протягом XIX ст., а особливо з останньої третини XIX ст., до колекціонерства, окрім дворянства, долучаються представники торговельно-промислового капіталу, патріотично налаштована інтелігенція. До кола їхніх захоплень потрапляє вітчизняне мистецтво, що було пов'язано з процесами національно-культурного відродження в Україні. До того ж у зв'язку з формуванням місцевих художніх шкіл, діяльністю Товариств любителів красних мистецтв, поживленням виставкової діяльності, створенням навчальних художніх закладів у регіонах до приватних та державних зібрань потрапляють численні твори місцевих митців.

У цих процесах помітну роль відігравали колекціонери Слобожанщини XIX ст.: Капністи, Харитоненки, О. Красовський, Б. Філонов, Д. Багалій, С. Васильківський, Ю. Бразоль-Леонтьєва та інші, чії колекції нині зберігаються у художніх музеях краю: Харківському художньому музеї, Сумському обласному художньому музеї ім. Н. Онацького, Лебединському міському художньому музеї ім. Б. Руднева.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Літературні джерела дають відомості про слобожанських колекціонерів творів мистецтва, починаючи з кінця XVIII ст. Разом з тим тема збирання творів та пам'яток українського мистецтва і дотепер залишається мало акцентованою. Такі відомості можна отримати з окремих каталогів, публікацій стосовно виставок, записів у музейних та архівних документах, путівниках, а також у монографіях і статтях, присвячених українському мистецтву. Цінними залишаються джерела поч. XX ст.: каталоги XII архео-

логічного з'їзду в Харкові 1902 р. [1], історико-мистецької виставки портрету 1905 р. в С.-Петербурзі [9], виставки української старовини 1919 р. в Лебедині [8] тощо.

Із джерел радянського та сучасного періодів відзначимо публікації з історії мистецького музейництва, котрі щільно переплітаються із темою колекціонерства в Україні, О. Денисенко, А. Ілінг, С. Побожія, В. Рубан та інших українських мистецтвознавців [4; 5; 7; 12; 13–15]. Висвітленню колекціонування українського мистецтва на теренах Слобожанщини присвячені допоки поодинокі публікації, як наприклад Л. Савицької [16].

Метою пропонованої публікації є з'ясування і систематизація даних щодо особливостей колекціонування та художньої цінності творів українського мистецтва в зібраннях Слобожанщини дорадянського часу; доповнення загальної картини колекціонерської діяльності у краї.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Одна з найбільших художніх колекцій Слобожанщини була зібрана кількома поколіннями славетного українського роду Капністів і зберігалася в с. Михайлівка Лебединського повіту Харківської губернії. Найбільше причетні до її формування подружжя Василя Олексійовича (1838–1910) та Варвари Василівни (1841–1922) Капністів, великих шанувальників старовини й мистецтва.

Їхнє зібрання – це живопис, графіка, меблі, державні документи, архіви Капністів, гетьмана Павла Полуботка тощо. Про перебування родових документів Полуботків у маєтку Капністів писав український історик О. Лазаревський на початку ХХ ст. [9]. Також з описів харківського мистецтвознавця Д. Гордєєва наприкінці 1917 р. маємо певне уявлення про зібрання документів, до якого входили 35 універсалів гетьманів І. Мазепи, І. Брюховецького, І. Самойловича, Д. Ігнатювича, 10 універсалів полковників, автограф гетьмана Полуботка в шкіряній оправі з двома орнаментованими титулами 1679 і 1681 рр. тощо [2].

Галерея живописних та графічних портретів складалася з родинних портретів Капністів, Полуботків (рис. 1), Репніних, Іваненків, Коробовських, Миклашевських, Розумовських, Долгоруких. Характеризуючи ці твори В. Рубан пише: «...портрет П. Полуботка, а також портрети його дружини, синів написані в старовинних традиціях, певно, місцевими малярами. Про це свідчить манера виконання, прагнення дбайливо виписати риси обличчя й деталі вбрання. Онуки, правнуки Полуботка, зображені світськими дамами й кавалерами, вбраними за новою модою, малювали їх уже митці з «освічених» [12:48].

Портрети створювались у різні часи художниками різного рівня, проте їх цінував рід не тільки як твори мистецтва, а й, передусім, це була пам'ять про предків. Капністи «шанобливо зберігали зображення своїх пращурів і родичів, а також родичів і

предків своїх дружин... Портретна галерея була не тільки окрасою маєтку, вона була справжньою історією кількох давніх шляхетських родів, втіленою в мистецьких образах» [14:42]. Разом з представниками роду були портрети українських гетьманів Данила Апостола й Петра Конашевича-Сагайдачного.

Про українську частину колекції Капністів надають інформацію каталоги виставок поч. ХХ ст. Так, в серпні 1902 року в Харкові було проведено ХІІ Археологічний з'їзд, підготовка до якого ініціювала археологічні розкопки, збирання і вивчення церковних старожитностей, пам'яток мистецтва і зразків народної творчості в регіоні. На ньому з колекції Капністів були представлені предмети української старовини: потир, справлений коштом Павла Полуботка, портрет гетьмана Данила Апостола, портрет Ганни Полуботок (дружини П. Полуботка), її сорочка, вишита шовком тощо [1:15, 19, 22–23].

У 1905 р. в С.-Петербурзі на знаменитій виставці російського портрету 1705–1905 рр., влаштованій С. Дягілевим, поміж шести тисяч творів були представлені роботи з колекції Капністів. У каталозі виставки вони зазначені за номерами: № 831, князь М.Г. Рєпнін (1820) пензля Д. Левицького; № 1384, Павло Л. Полуботок невідомого художника; № 2032, О.А. Іваненко; № 2033, Долгорукий; № 2037, Долгорука, № 2041, А.А. Іваненко – рисунки О. Молінарі [9]. Автором портрета полтавського генерал-губернатора князя М. Рєпніна зазначено знаменитого художника Дмитра Левицького. Утім, на думку В. Рубан, відповідно до напису на тлі зображення «Писал с натуры Петр Левицкий 1820» портрет належить маловідомому сьогодні портретистові Петру Левицькому, підпис якого мають декілька нині відомих чоловічих портретів [13: 673–676].

Варвара Капніст колекціонувала предмети декоративно-прикладного мистецтва – українські кераміку, килими, текстильні вироби: сукні, серветки, скатертини, рушники, прошви, зразки народної вишивки. Точних описів цієї колекції на сьогодні немає, є лише окремі відомості. Наприклад, що її колекція мала неабиякий успіх на Паризькій виставці 1878 р. Відомо також, що у важкі часи 1917 р. В. Капніст передала на зберігання до Музею красних мистецтв і старожитностей Харківського університету цінні речі з колекції: 17 половинних полотен та 6 цільних плахт (відповідно 11 та 6 залишилися в Михайлівці) [2].

У 1918 р. В. Капніст надала твори на Першу виставку української старовини в Лебедині, організовану мистецтвознавцем С. Таранушенком. З-поміж експонованих були робота Т. Шевченка «Кобзар з поводитирем», портрети родини Полуботків, рушники, вишиванки, українські килими тощо [7].

Не дивно, що багате на мистецькі цінності зібрання Капністів справляло велике враження на гостей маєтку, зокрема й на майбутніх українських

художників Василя й Федора Кричевських, які в дитинстві відвідували Михайлівку.

Після революції колекція разом з іншими націоналізованими зібраннями Лебединського повіту стала основою створеного 1920 р. музею в Лебедині. У його експозиції і нині зберігаються яскраві зразки української парсуни – портрети українських гетьманів і членів родини Полуботків з колекції Капністів.

Добре відомим на Слобожанщині є прізвище Павла Івановича Харитоненка (1852–1914) – промисловця-цукрозаводчика, колекціонера, мецената, суспільного діяча. Зібрані ним твори мистецтва (живопис, ікони, порцеляна, майоліка, зброя, gobелени) зберігалися в Москві, Сумах і Наталіївці – маєткові Харитоненка в Харківській губернії. У Наталіївці Харитоненко побудував Церкву Спаса (арх. О. Щусєв, рельєфи С. Коньонкова, О. Матвєєва, фрески О. Савінова), в якій зберігалася колекція старовинних ікон та церковного начиння XII–XVIII ст.

П. Харитоненко колекціонував здебільшого класичне європейське та російське мистецтво. З українських художників до колекції потрапили пейзажі мистців київської, одеської школи – Володимира Орловського (рис. 2), Тита Дворникова, Миколи Бодаревського, Руфіна Судковського. Незрозумілою для дослідників виглядає відсутність у колекції Харитоненка творів харківських художників, навіть такого вже визнаного на той час майстра пейзажного живопису, як Сергій Васильківський. Відомо лише, що свого часу колекціонер придбав через свого управителя С. Бойка конкурсну роботу Васильківського-студента «Отара у степу. Ранок», за яку художник отримав малу золоту медаль (доля її нині не відома) [4:91].

У художніх музеях Слобожанщини (Лебедин, Суми, Харків) нині зберігається значна кількість творів із колекції київського промисловця Оскара-Германа Гансена (1879–?), поляка за походженням. Його колекція, що складалася з творів живопису, графіки, скульптури, меблів, зброї, декоративно-прикладного мистецтва, мініатюри, колекції медалей та орденів, книг і зібрання предметів, пов'язаних із масонством, була розподілена 1918 р. задля збереження між Києвом і Сумами [7].

У колекції Гансена поруч із широко представленими творами польського мистецтва зберігалися роботи українських мистців, найбільше – київська художня школа: С. Світославський, О. Мурашко, М. Пимоненко, В. Орловський, М. Бурачек, А. Маневич, Г. Нарбут, Г. Крюгер-Прахова, Ф. Шаврін, М. Яровий, Т. Дворников.

Але об'єктом найбільшої зацікавленості колекціонера було декоративно-прикладне мистецтво: порцеляна, фаянс, бронза, вироби зі скла, бісеру, тканини, церковне начиння. Про ґрунтовні знання Гансена в царині декоративно-прикладного мистецтва свідчить надрукована 1911 р. стаття «Межигірські клейма» [3: 271–273].

Це дослідження дає підстави вважати його справжнім знавцем, котрий зібрав найкращу колекцію Києво-Межигірської фабрики, що відображала етапи розвитку цього центру.

Також у його колекції представлені порцеляна Волокитинської мануфактури А. Миклашевського, колекція українського скла. З найцінніших експонатів – знамениті чорнильніці-шаржі «Арман Марраст» (рис. 3) та «Бібліофіл»; статуетки «Українка», «Уральський козак», «Придворний кавалер», «Придворна дама», «Жанна д'Арк» тощо.

Віддавна збирали мистецькі колекції і художники, але особливо цей процес поширюється з останньої чверті XIX ст. У липні-серпні 1918 р. на вже згаданій Першій виставці українських старожитностей у Лебедині поряд із іншими колекціями були представлені 132 предмети з колекції Олексія Андрійовича Красовського (1884–?) – слобожанського живописця і графіка. Його пастелі, зокрема «Зима», «Вночі», «Ранок», «День», «Вечір», «Куличанський етюд», зберігаються нині у фондах Лебединського художнього музею.

Колекція Красовського, розміщена в родовому маєткові Кулічки Лебединського повіту, була універсальною і складалася з ікон, живопису, декоративно-прикладного мистецтва, стародруків, меблів, українських старожитностей, килимів та одягу. Д. Гордєєв небезпідставно назвав Красовського власником «видатного зібрання українських килимів...» [2]. В каталозі виставки 1918 р. йдеться про 47 килимів, вишиванки, предмети жіночого одягу, рушники, скатерки, хусточки, дерев'яні скульптури, миски тощо [7].

Колекція О. Красовського була не єдиною на Слобожанщині, що належала художникові. Видатний харківський пейзажист Сергій Іванович Васильківський (1854–1917) колекціонував українську зброю та народний одяг. У 1917 р. з ініціативи Васильківського було створено товариство «Музей Слобожанщини», яке мало на меті заснування музею. Цьому музею призначалася колекція Васильківського і 600 його творів [10:264]. Слобожанський художник Порфирій Денисович Мартинович (1856–1933) мав етнографічну колекцію, яка разом із власними творами мистця стала основою започаткованого ним краєзнавчого музею в м. Краснограді Харківської обл. Колекціонеркою була й лебединська скульпторка і художниця Юлія Миколаївна Бразоль-Леонтєєва (1856–1919). Її етнографічна колекція і 600 малюнків українських мистців, зібрані протягом сімнадцяти років, зберігалися в маєткові Рябушки Лебединського повіту [11:26].

У Харківському художньому музеї зберігаються нині – 359 робіт із зібрання відомого російського графіка, публіциста, художнього критика, дослідника українського фольклору Лева Михайловича Жемчужникова (1828–1912), що складалася з його власних творів та творів російських та українських мистців XIX ст. Колекцію Л. Жемчужникова на

початку 90-х рр. XIX ст. придбав київський промисловець-цукрозаводчик, благодійник і меценат, І. Терещенко, згодом вона надійшла до Державного Російського музею. У 1932 р. значна частина колекції Жемчужникова – 2550 із 4000 графічних творів, зокрема української тематики, – надійшли до Харкова у відповідності до так званих паритетних обмінів поміж музеями Радянського Союзу (більшість з переданих творів були втрачені в роки Другої світової війни).

Жемчужников, який доводився правнуком останньому гетьманові Кирилу Розумовському, був захоплений Україною, надихався її природою, черпав сюжети для своїх творів з життя народу, збирав український фольклор. Він був особисто знайомий з Т.Г. Шевченком, був натхнений його поезією і увійшов в історію українського мистецтва як один із послідовників Кобзаря. Шевченко писав про нього як про «... людину, котра так відкрито, нелицемірно полюбила мою милу рідну мову і мою прекрасну бідну вітчизну» [5:339].

Із творів першої пол. XIX ст. в колекції відзначимо акварель друга Т. Шевченка Василя Штернберга – «Італійка, що сидить». Поміж малюнків, датованих другою половиною XIX ст., значне місце належить творам самого Жемчужникова – 192 аркуші, переважно акварелі й начерки олівцем до картин та офортів, створених під час подорожей Чернігівською та Полтавською губерніями у 1852–1856 рр. Надзвичайно цікаві цикли малюнків, виконані мистцем у маєтках Лизогубів у Седневі, Галаганів у Сокиринцях, Маркевичів у Туровці, де Бальменів у Линовиці. Це жанрові сцени з життя українських селян, історичні замальовки побуту українського козацтва, архітектурні будови – «Сцена на весіллі в Україні», «Кобзар під деревом біля дороги», «Чумак і пара волів з гарбою», «Вітряк», «Село Гурбинці», «Хата», «Козак та кінь», «Обоз чумаків», а також погрудні й поколінні, на повний зріст портрети дітей, жінок, парубків і дівчат, старців і ченців, циган, образи кобзарів.

Пізніше, перебуваючи далеко від України, Жемчужников створював акварелі й живописні картини на основі замальовок з натури. У колекції є ескізи до картин «Лірник», «Малоросіянка, яка входить у сіни хати», «Чумацький обоз у степу», «Козак їде на Січ», «Кобзар на шляху», «Кобзар на кургані» тощо.

Найбільше прислужилися малюнки 1852–1856 рр. під час створення Жемчужниковим альбому «Живописна Україна», задуманого як продовження однойменної серії Т. Шевченка. Дев'ять малюнків Жемчужникова до офортів, з-поміж них «Покинута» (рис. 4), «Остап Вересай», «Сліпий кобзар з поводитирем», титульний аркуш, збереглися в зібранні Харківського художнього музею. «Покинута», створена за мотивами Шевченкової «Катерини», високо оцінив Кобзар. «А із гравюр серйозно і

з великою похвалою віднісся він до моєї «Покинутаї», – згадував Жемчужников [5:340].

Є в колекції і роботи 1880-х рр., створені Жемчужниковим у пізній період творчості після так званого «періоду мовчання», – акварелі «На ярмарку», «Запорожець-кентавр», споріднені тематично й стилістично з творами 1850-х рр.

У харківських музеях, функціонуючих у XIX ст., також знаходилися твори українського мистецтва. Музей красних мистецтв Харківського імператорського університету, історія якого бере початок від утворення самого закладу в 1805 р., був сформований на основі колекцій зарубіжного мистецтва Ф. Аделунга (придбана В. Каразіним) та вихованців університету І. Бецького, А. Алфьорова, А. Матушинського. Поповнення творами українського мистецтва відбулося на поч. XX ст. завдяки Єгору Рєдіню – першому професійному мистецтвознавцю краю, завідувачу університетським музеєм. На його прохання та за його задумом у музеї було створено відділ місцевих художників, в якому були презентовані твори М. Алісова, Бодянського, О. Виєжева, К. Пинеєва, М. Раєвської-Іванової, Л. Тракала, М. Уварова, В. Фельдмана тощо [16:107–108].

Заснований 1886 р. за ініціативою прогресивної інтелігенції Слобожанщини художньо-промисловий музей відразу планувався як музей, в якому вітчизняному мистецтву буде відведено пріоритетну роль. Поповнюючи фонди здебільшого за рахунок дарунків та пожертвувань, музей мав живопис та графіку М. Алісова, М. Беркоса, С. Васильківського, О. Виєжева, Є. Волошинова, В. Зарубіна, В. Кричевського, К. Пинеєва, І. Рєпіна, М. Самокиша, М. Ткаченка, М. Уварова, М. Федорова, послідовника Т. Шевченка – К. Трутовського [16:87–95], скульптуру Л. Позена «Запорожець», вироби художніх промислів Харківської губернії, пам'ятки місцевої старовини.

На жаль, не всі твори із цих музейних зібрань збереглися до сьогодні. Після музейної реорганізації на межі 1920-х рр. вони потрапили до новостворених музеїв Харкова, де частково були втрачені за часів Другої світової війни. У 1930-ті рр. та 1950-ті рр. деякі твори були переміщені до Сум та Лебедина.

Висновки. Більшість колекцій XIX – поч. XX ст. зберігалися в родових маєтках і мали забезпечувати разом із садибним будівництвом, садово-парковим мистецтвом їхню неповторність, підкреслювати сімейні традиції та історію роду. Кожна із розглянутих колекцій була виявленням насамперед особистих уподобань колекціонера та його ставленням до культурних цінностей. Починаючи з останньої третини XIX ст. в зібраннях слобожанських збирачів з'являється значна кількість творів та пам'яток українського мистецтва, що було відображенням також і загальних тенденцій колекціонування.

Рис. 1. Невідомий художник (Україна).
Портрет П. Полуботка. Лебединський міський
художній музей. З колекції В. Капніста

Рис. 2. Володимир Орловський (Україна).
Відпочинок у степу. Харківський художній музей.
З колекції П. Харитоненка

Рис. 3. Завод Міклашевського (Україна).
Арман Марраст. Чорнильниця.
Сумський обласний художній музей.
З колекції О. Гансена

Рис. 4. Лев Жемчужников (Росія). Покинута.
Ескіз. Харківський художній музей.
З колекції Л. Жемчужникова

У цей час до приватних і музейних зібрань Слобожанщини потрапляють твори українського декоративно-прикладного мистецтва – порцеляна, фаянс, бронза, килими, тканини, вироби зі скла, бісеру; зразки народної творчості, ікони, парсуна, церковні старожитності, стародруки, численні роботи українських, зокрема і слобожанських художників. Презентовані на виставках, збережені для наступних поколінь, ці колекції показують багаті традиції українського мистецтва, тенденції його розвитку, різноманіття видів і жанрів, представляють численних талановитих мистців та їхню творчість.

Перспективи подальших розвідок пов'язані із дослідженням творів українського мистецтва в зібраннях колекціонерів радянського часу та сучасності.

Література:

1. Альбом виставки XII археологического съезда в г. Харькове / под ред. и с объяснит. текст. Е. К. Редина. – М.: Типо-литограф. Н. И. Гросман и Г. А. Вендельштейн, 1903. – 25 рис., LVI.
2. В історико-філологічний факультет Харківського університету. Рапорт Д. Гордєєва про поїздку до Лебединського повіту. – ЦДАМЛМУ. – Ф. 208, оп. 2, од. зб. 224.
3. Гансен О. Межигорские клейма / О. Гансен // Искусство, живопись, графика и художественная печать. – 1911. – № 6–7. – С. 271–273.
4. Денисенко О. Й. Твори з колекції П. І. Харитоненка у збірці Харківського художнього музею / О. Й. Денисенко // Музейний альманах: наукові матеріали, статті, виступи, спогади, есе. – Х.: Курсор, 2005. – С. 89–94.
5. Жемчужников Л. М. Мои воспоминания из прошлого / Л. М. Жемчужников. – Л.: Искусство, 1971. – 446 с.: ил.
6. Ілінг А. Повернене ім'я – О. Гансен: до історії приватного збирання в Києві / А. Ілінг // Творча постать Г. Семирадського у контексті вітчизняної та світової культури // Вісник ХДАДМ: зб. наук. пр. – Х.: ХДАДМ, 2002. – № 9. – С. 43–53.
7. Каталог першої виставки української старовини / С.І. Побожій // Забуті художники Сумщини: монографія. – Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2008. – С. 123–136.
8. Каталог состоящей под высочайшим его императорского величества государя императора покровительством историко-художественной выставки русских портретов, устраиваемой в Таврическом дворце в пользу вдов и сирот, павших в бою воинов. – СПб.: б/в, 1905. – Ч. IV. – 84 с.; Ч. V. – 56 с.; Ч. VII. – 90 с.
9. Лазаревський О. Сведения об остатках семейного архива Полуботков / О. Лазаревський // Киевская старина. – 1901. – Т. 73. – Апр. – С. 12–13.
10. Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1919): зб. документів і матер. / авт.-упоряд. О.О. Нестуля, С.І. Нестуля, Г. Я. Рудний; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ін-т історії України, 2008. – 319 с.
11. Побожій С. І. Забуті художники Сумщини: монографія / С.І. Побожій. – Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2008. – 157 с.: іл.
12. Рубан В. В. Живописні скарби Лебедина / В. В. Рубан // Наука і суспільство. – 1986. – № 10. – С. 47–49.
13. Рубан В. В. Образотворче мистецтво / В. В. Рубан // Історія української культури: у 5 т. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 4, книга 1: Українська культура другої половини XIX ст. – С. 633–1153.
14. Рубан-Кравченко В. В. Кричевський і українська художня культура XX ст. Василь Кричевський / В.В. Рубан-Кравченко. – К.: Криниця, 2004. – 704 с.: іл.
15. Савицкая Л. Л. Украинское искусство начала XX века в частных собраниях Харькова / Л. Л. Савицкая // Другі читання пам'яті М. Ф. Біляшівського: матер. наук. конф. 24–25 жовт. 2007 р. – К.: Артліт, 2009. – С. 180–190.
16. Харьков: путеводитель для туристов и экскурсантов. – Х.: Тип. И. М. Аничкина, 1915. – 180 с.